

bottom up : top down

קהילה וקרע כגרעין לצמיחה עירונית בשכונות המגורים
החדשות בישראל

תמר פרדקין-זיג

תמר פרדקין-זיג
top down : bottom up

פרויקט גמר
סטודיו "מרחב תודעה וקיימות"
מנחים | אדריכל שמעיה צרפתי, אדריכל ישי וול
אדריכלות חוקרת
מנחה | ד"ר אור אלכסנדרוביץ'
מסלול ארכיטקטורה ובינוי ערים
הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון
התשפ"א | 2021

תוכן עניינים

5	מבוא
6	שטחים ציבוריים כבסיס עירוני
13	top down : bottom up
16	קרקע וקהילה כגרעין
20	תיאור הפרויקט: חריש כמקרה בוחן
46	סיכום
48	בבליוגרפיה

מבוא

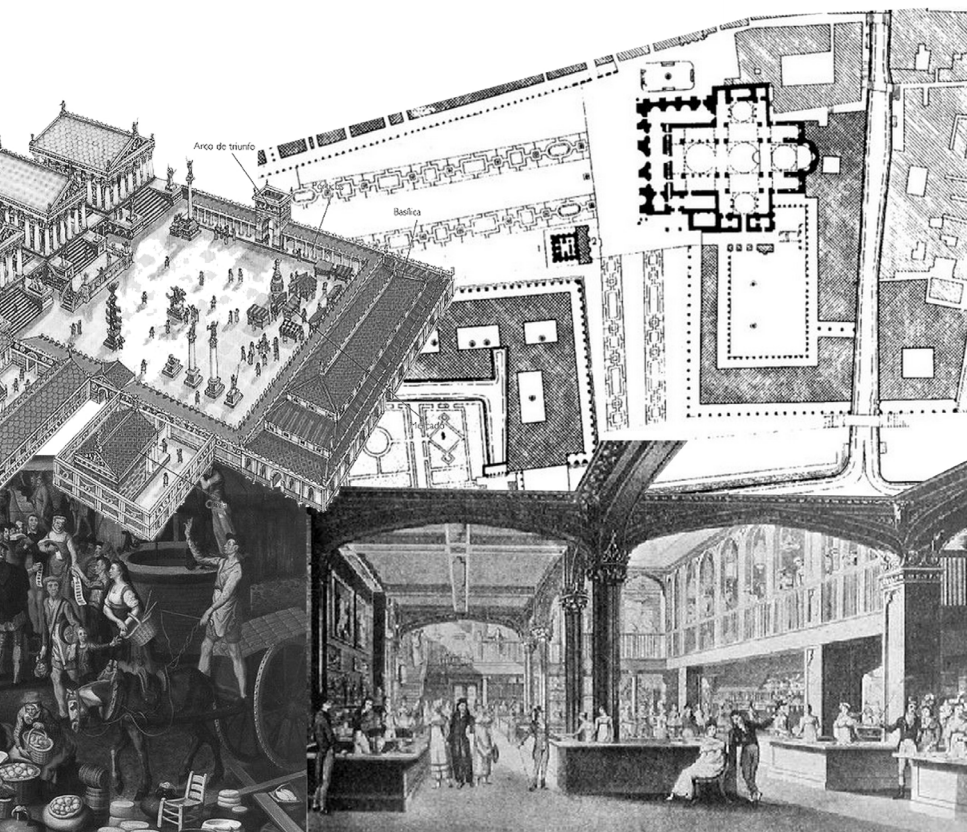
הפרוייקט בוחן את התכנון החזרתי של שכונות המגורים בישראל המאפיין את ההתפתחות העירונית בשנים האחרונות. תכנון זה מהווה תוצר של מערכת תכנונית חזרתית הפועלת מתוך ה"top-down". ההתפרסות של מבני הציבור והמגורים בצורתו הנוכחית מובילה בין השאר לשחיקה של ההון הטבעי והחברתי אשר הופכים את המרחבים הללו לעיתים קרובות ל"ערי שינה", שבהם שטחי ציבור שאינם מתפקדים כלב התכנון אלא הופכים לשאריות. סידור השטחים הציבוריים בעיר דרך הגדרתם במרחב, מאפשר זרימה של חומר, אוויר ואנשים, יוצר מקום מפגש וביטוי של הקהילה ומאפשר את התפתחותה. לשטחים אלו חשיבות גדולה לקביעת DNA של העיר ולעיצובה, במיוחד בבניית ערים חדשות.

הפרוייקט בוחן מחדש דרך העיר חריש את המושג התכנוני "bottom-up" דרך שני פרמטרים: קרקע וקהילה. החיבור בין אלה מתרחש בתכנון עירוני מחדש של המרחבים הציבוריים כ"שורש" העירוני שדרכו העיר מתפתחת ולא להפך. מערכת זו מהווה מצע למרחבים פיזיים היכולים לתפקד כמערכת קהילתית פעילה והטרונגית אשר הופכת לעמוד השדרה העירוני הפעיל בעיר, מזינה ומחזקת אותה.

שטחים ציבוריים כבסיס עירוני

לאורך ההיסטוריה, למערכת השטחים הציבוריים בעיר ישנה חשיבות לבניית העיר ולהגדרת זהותה. המרחב הציבורי מהווה את ליבה של הפעילות המשותפת בעיר, בין אם זה במרחבים הציבוריים הפתוחים, או הסגורים, ולו השפעה ישירה על המבנה העירוני ועל איכות חיי התושבים.¹ על אף שבעבר המרחב הציבורי נתפס בעיקר כשטח הירוק הפתוח, דוגמת גינות, כיכרות ופארקים, כיום ברור כי

1 פנסטר, ט. ויעקובי, ח. (2011). זיכרון, השכחה ו(ה)בניית המרחב. מכון ון ליר: ירושלים.

הוא מתייחס גם לשטחים בנויים וסגורים, דוגמת מבני מוסדות ציבור, תשתיות, מסחר ועוד.² מרחבים אלו המקשרים בין מרקמי המגורים של העיר, מציגים המשכיות ומאפשרים זרימת אוויר, מים וחומר, במקביל לזרימת התושבים או המשתמשים המזדמנים. מלבד זרימה זו, ישנו נדבך של ניכוס בלתי פורמלי של מרחבים אלה כמרחבים לביולוגיה, למשחקים, ולאינטרקציה חברתית, תוך שימת דגש על הפוטנציאל המוצג במבנה העיר ולכידותה כתומכים בחוויה האורבנית, באינטראקציה חברתית ובהתפתחות תחושת הקהילה.³

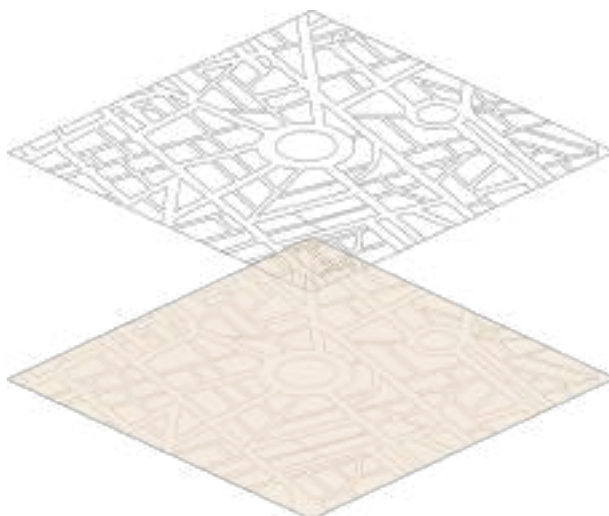
המרחב הציבורי מורכב ממימד פיזי ומימד חברתי, אשר תואמים במספר תכונות. בשניהם קיים הצורך בדמוקרטיזציה של המרחב, הפיכתו לרב מעמדי והנגשתו למגוון דעות ופרשנויות. בשניהם נדרשת זמינות ונגישות לאורך היום, ביטחון פיזי וחופש הבעה. מרחב ציבורי פיזי בתכנון מוכוון חברתי ועיצובו ככסיס

2 וסל, ע. כהן-ליס, א. (2018). החייאת המרחב הציבורי, השקעה קטנה השפעה גדולה. משרד הבינוי והשיכון, לשכת הפרסום הממשלתית.
 3 Rute Sousa M. Desidério Sales B. (2013), "Urban Agriculture: The Allotment Gardens as Structures of Urban Sustainability", *Advances in Landscape Architecture*. Murat Özuavuz. IntechOpen

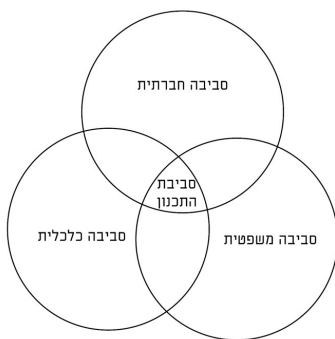
שכונתי-עירוני, עשוי להוות פלטפורמה לעידוד פעילויות רב-גוניות. הכוונת המרחב לגמישות ושינוי על ידי המשתמשים בהתאמה לאופי הפעילות החברתית, נותנת במה להיקף פעילות משתנה, לקבוצות גיל ועניין שונות ולדפוסים וצרכים חברתיים שונים ומשתנים ובכך להוות ציר עירוני המזין את סביבתו, הן הפיזית, הכלכלית והחברתית. לשטחים אלו חשיבות גדולה לקביעת DNA של העיר ולעיצובה מתוך היותם מצע למנוף לשינוי, במיוחד בבניית ערים חדשות ובעיצובן.

שיטת התכנון העכשווית

בשיטת התכנון הנפוצה בעשרות השנים האחרונות בישראל שטחי הציבור אינם מתפקדים כלב התכנון אלא נשארים כמרחבי שארית הנותרים מתכנון מרחבי המגורים. מרחבי שארית אלו מכתיבים את דרך החיים בעיר בצורה המספקת את המינימום הדרוש לאדם הממוצע. התפרסות מבני הציבור והמגורים במרחב יוצרת מבנים המנותקים זה מזה ומביאה לחוסר קישוריות בין המרחבים השונים ולניתוק חברתי. ה"גידול" האחיד של מרחבי התכנון החדשים, בדומה לגידולי המונוקולטורה, יוצר מרחבים אחידים שלא מזינים את מערכות החיים הנבנות סביבם.

סביבת התכנון נמצאת בתווך של שלושה שדות: שדה חברתי, שדה כלכלי שדה משפטי. סביבה זו היא לרוב סוערת כי עוסקת בחלוקת משאבי קרקע ומעורבים בה יחסי כוח וממון ואינטרסים שונים ומנוגדים. סביבה זו מובילה לעיתים למצבים בהם האינטרסים של האדם הנמצא בסוף שרשרת התכנון ומוגדר כ"משתמש" לא תמיד נמצא בראש סדר העדיפויות. בין אם אלו כוחות השוק, ובין אם אלו אינטרסים של בעלי עניין וכוח אשר נמצאים ב"חלק העליון" של המסגרת התכנונית ויכולתם להשפיע גבוהה בהרבה מהאדם הפשוט הנמצא בסוף השרשרת התכנונית.

מסגרת התכנון בה אנו כמתכננים פועלים כיום היא מסגרת תכנונית הפועלת מ"למעלה למטה". הגורמים המעורבים בתכנון הם בראש היזמים ומוסדות התכנון, אנשים בעלי אינטרס ובעלי עניין במקום התכנון המיועד (כגון גופים כלכליים, חברתיים, פוליטיים וסביבתיים) ולבסוף התושבים עצמם. מסגרת תכנונית זו בעלת יתרונות וחסרונות: היתרונות נובעים מעצם היותה חלק ממסגרת כוללת המאפשרת תיאום בין נדבכי התכנון השונים (תשתיות, מגורים וכו'...) ומאפשרת מענה על צרכים עתידיים. כאשר כל זה אמור להתנהל לפי כללי מנהל תקין, בהגנות, בשקיפות, תוך שמיעת כל הגופים המעורבים, ובכפוף לביקורת שיפוטית. תכנית שעברה הליך סטטוטורי מסדירה באופן חוקי את הזכויות והחובות הקשורות לבנייה בקרקע.

לעומת זה, החסרונות שלה מתבטאים בהגבלת הדינאמיות- הליך סטטוטורי מטבעו, הוא הליך ארוך ומורכב שמקשה על שינוי. ההליך עצמו אינו נגיש ואינו ברור ולעיתים גורמים פרטיים מנצלים את הליך התכנון על מנת לקדם אינטרסים שלהם על חשבון אינטרסים ציבוריים.

מורפולוגיות תכנית

"מעטתה ואילך המפה קודמת לטריטוריה – זוהי קדימות הסימולקרה: המפה היא שמחוללת את הטריטוריה."⁴

– ז'אן בודריאר

הבניה החדשה מעשרים השנים האחרונות מציגה בניה דומה בכל הערים ללא התייחסות למבנה העיר, לטופוגרפיה או להיסטוריה הבינוי שלה, איור מתוך חוברת 'ישראל 100 אולפן 4, תכנון אסטרטגי למדינת ישראל לשנת 2048, סמסטר אביב 2017, עמ' 11.

במרחב הישראלי של מאה השנים האחרונות, המפה הקדימה את הטריטוריה. המרחב נהגה ונכתב לפרטי-פרטים – בפעולה מחזורית, כל פעם מחדש. מורפולוגיות התכנית החדשות אוצרות בתוכן דפוסי פעולה חזרתיים ומשוכפלים והלכי רוח מקובעים ומציגים דפוסי בניה דומים בכל הערים ללא התייחסות למבנה העיר, לטופוגרפיה או להיסטוריה הבינוי שלה. במקביל, גם הטיפולוגיה מצטמצמת, וישנו ניתוק גמור מתנאי הקרקע. נוצרת מערכת תכנון המוטלת למעלה ורואה בפני השטח טאבולה-ראסה, לוח חלק. כיום נראה שהמספרים מהווים גיבוי וכיסוי לכל סיכון. התשובות הרי מונחות על הדף והן מדויקות. אדריכלים, מהנדסים, גיאוגרפים, שמאים ועשרות בעלי מקצוע אחרים מגוייסים לכתיבת הקוד, שבו כל סכימה נפרטת למספרים ותבניות בהתאם. וכמו במתמטיקה כך גם בביולוגיה: צמצום הטיפולוגיות מקדם מרחב חלש יותר – מגוון פחות, מתאים ומאפשר פחות לסביבתו.

4 בודריאר, ז' (2007). סמולקורות וסימולציה, עמ' 8, תרגום: אריאלה אזולאי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פרוגרמה לצורכי ציבור

מספר היחידות לבנייה, הקצאת הקרקע לבנייתן, גודל המגרש, אחוזי הבנייה, הגודל המינימלי ליחידת דיור, מקדם הצפיפות, הפקעות נדרשות לציבור, רוחב "רחוב מקומי בעוצמת בניוי גבוהה", מספר חניות לכל יחידת דיור, מספר חניות אורחים, רוחב "רצועת ההליכה" (לשעבר מדרכה), השטח הנדרש ל"גן" השכונתי ביחס למספר יחידות הדיור, מספר הדרכים הבין-עירונית שיובילו לשכונה החדשה – כל אלה ועוד עשרות ערכים מדויקים אחרים מייצרים מטריצה מספרית של מרחב ידוע מראש, מרחב מתמטי הנע בווקטור קבוע. זהו מרחב מספרי, נוסחתי, "מדויק" ללא עוררין. "הנחיות תכנון לדוגמא" שנכתבו בהזמנת משרד הבינוי והשיכון, מציבות תו תקן מכניסטי לתכנון ערים ובנייני מגורים ומפשטות כל מורכבות הכרוכה בתכנון עיר חדשה.

מעיון במדריך להקצאה לצורכי ציבור⁵ ניתן לבחון את העקרונות המנחים את התכנון העירוני בהקשר לשימושים השונים ותכנון המרחב הציבורי. בין יעדי המדריך ניתן לראות התייחסות לניצול אינטנסיבי ורב שימושי של הקרקע לצורכי ציבור ומתן גמישות לשימוש בפועל בשטחים לצורכי הציבור. כשבוחנים את המצב בשטח ניתן לראות שבתכנון העירוני בערים החדשות שני עקרונות אלו אינם באים לידי ביטוי: התכנון העירוני בערים החדשות יוצר לרוב תכנון חד-גוני בעל צפיפות נמוכה ושטחים רבים לא מנוצלים. חסרונות אלו נובעים מנקודת מוצא המחפשת אחר התנאים הבסיסיים ביותר לחיים של האדם הגנרי הממוצע, אשר באים לידי ביטוי בריכוזיות השימושים ובהתאמה הכללית מידי לתושבי העיר. מכאן, נוצרים מקומות אשר חסרים את המרקם העירוני הציבורי שבונה את הייחודיות המבדילה בין עיר לעיר. בכך גם גורמים למרחבים ציבוריים אנמים אשר לא יכולים להכיל מורכבויות ויותר מכך אינם יכולים להכיל את מגוון החיים העירוניים בעיר.

בכדי ליצור עיר המאפשרת לתושביה להיות חלק אינטגרלי מעיצובה והגדרת מהותה יש ליצור אלטרנטיבה חדשה לאזורים ציבוריים אלו אשר תוכל להכיל את פעולות התושבים בעיר כחלק מהמארג העירוני התכנוני הבונה אותה לאורך זמן, תיצור אחריות של התושבים למרחב בו הם חיים ותאפשר להם להיות חלק פעיל בבנייתו.

top down : bottom up

"אף השיעוק המושלם ביותר חסר דבר אחד: את הכאן ועכשיו של יצירת האמנות – את נוכחותה החד פעמית במקום בו היא נמצאת..."⁶

שכפול הוא חלק מהDNA האוניברסלי, ונחשב לצורה הכי יעילה בטבע. בעולם הייצור והתכנון הוא מאפשר ייצור בצורה מהירה עם שימוש במינימום משאבים. משחרר ההיסטוריה התכנונית אנו רואים שימוש בשכפול בקני מידה משתנים: מהקלסיזם והבארוק לאדריכלות המודרנית, ובפרט עם המהפכה התעשייתית בתחילת המאה ה-20. צורה זו בעלת ערך רב במיוחד בעידן התעשייתי המודרני ויש לה ביקוש רב. מהצד השני, לעיתים רבות אנו רואים איך שימוש בשכפול גורם לחוסר של אותנטיות, ניתוק מה"מקום", מאופיו וצרכיו ויצירת חד גוניות ופשטנות.

וולטר בנימין מדבר על המתח בין השכפול ההמוני לבין יצירת אמנות ומתמקד בשאלת המתח בין ייצור המוני ותעשייתי לבין עבודת יד/ אומנות עצמית. בניין שאתה מתכנן ומקפיד עליו אל מול הייצור ההמוני והתעשייתי. שאלה זו נוגעת לדעתי בכמה קני מידה: יצירה ושכפול של חומר, צורה, קומה בבניין או עיר שלמה.

כשאנו מסתכלים על מערכות תכנוניות שנוצרו מ"למטה למעלה" ניתן לראות את הערך המוסף הנוצר מהזדמנות ה"משתמשים" להיות חלק מהותי מעיצוב סביבת החיים שלהם. שותפות זו, מאפשרת תחושת שליטה במרחב הפרטי, מאפשרת גמישות והתאמה רבה יותר לצרכי התושבים ובמקרים רבים גם תורמת לתחושה של תמיכה ושייכות חברתית. כל אלו, לפי דבריו של קלאפאם⁷ תורמים להעלאת מדד האושר ומביאים לעלייה באיכות החיים.

6 בנימין, ו. (1983). יצירת האמנות בעידן השיעוק הטכני, עמ' 20, תרגום: שמעון ברמן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

7 Clapham. D. (2010), Happiness, Well-Being and Housing Policy, Policy & Politics 38 (2): 253–267.

תכנון מלמטה למעלה מתבצע לרוב במקומות בהם אין מערכת תכנונית רחבה מתפקדת או במקומות הנמצאים "מתחת לרדאר" הסטטוטורי. במקרים אלו, האדריכלות מתפתחת מהמשתמשים עצמם. כל אחד בונה את ביתו ואת מרחב המחיה שלו בצורה המתאימה לו ביותר ועל פי תנאי השטח: בין עם שימוש בחומרים, שימושי הקרקע וחלוקת הקרקע, התפשטות הבנייה במרחב וכו'.

מצד אחד, יש הרבה מקום לחופש ויצירתיות אשר מובילים מבנים גמישים המותאמים ישירות לצרכיהם של המשתמשים ומותאים למקום בו הם גרים (אקלימית, טופוגרפית). חופש זה מאפשר את השליטה המיחלת במרחב ומאפשר מקום לפרט להתאים בצורה אופטימלית את סביבתו לפי צרכיו. אך מצד שני, כשמסתכלים על סביבות "לא מתוכננות" אלו ניתן לראות הרבה פעמים חוסר בתשתיות, הזנחה גדולה של המרחבים הציבוריים, ומחסור ביצירת שפה אחת ואופי אחיד לסביבת המגורים. במקרה כזה, הכלל עלול להיפגע.

כשבאים לתכנן עיר חדשה עם הכלים שיש לנו כיום, עם היכולת לבניית מרחבים שלמים חדשים מאפס תוך שנים ספורות, עם אוכלוסייה ייעודית לא ידועה מראש, היכולת להתפתחות עירונית אורגנית "מלמטה למעלה" כמעט ובלתי אפשרית. ואיכויות שהיו קיימות בצורת ההתפתחות העירונית האיטית שהתפרסה לאורך שנים הולכים לאיבוד ויוצרים מרחבים מקובעים אשר חסרים את הנשמה של הסביבות ה"לא מתוכננות", שכפול שלא מאפשר למגוון להתקיים. אך, איך בכל זאת אפשר ליצור ערים חדשות, הנוצרות מאפס, אשר בהם החיבור למקום, צמיחה המאפשרת התפתחות וקיום מגוון ויצירת ערים חזקות ומתפקדות בעידן השכפול המודרני והתכנון העכשווי?

מרקש, מרוקו, אדריכלות ללא אדריכלים. מלמטה למעלה. שימוש בשכפול
architecture without architects, Bernard
המאפשר יצירת מגוון. Rudofsky , עמ' 54

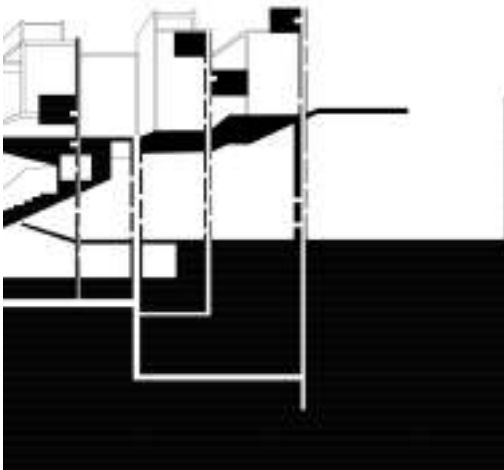
קרקע וקהילה כגרעין

ההצעה הנוכחית לפיתרון לבעיה זו כרוכה בבחינה מחודשת של שני מושגים קרקע וקהילה, וביסוסם כגרעין ההתפתחות העירוני החדש הנותן תמונת מראה למצב התכנוני הקיים.

קרקע

ממד הקרקע מהווה מרכיב מרכזי בחווית המקום, המבוססת על המאפיינים הפיזיים, החברתיים והגאוגרפיים. היקשרות חברתית מכילה תחושות שייכות לתושבי השכונה, הכרות עם השכנים וקשרים חברתיים, והיקשרות פיזית היא היקשרות לאלמנטים הפיזיים במרחב: פארקים, שבילים, צומח, נוף, בניינים וכדומה. טיב

ההיקשרות של אנשים לסביבת מגוריהם משפיע על חייהם, על שכונתם ועל עירם. יצירת קשר למקום, בשילוב עם תחושת קהילה תורמים רבות לאיכות החיים בשכונה ולשמירה עליה. תכנון נכון של השכונה ומתן דגש על הנושאים העיקריים, תורם רבות הן לתחושת הקהילה ואיכות החיים בשכונה והן לתחושת הביטחון של דיירי השכונה. היקשרות חזקה למקום יכולה לצמצם את נטיית האדם למעברים והגירה, אך ההתקבצות

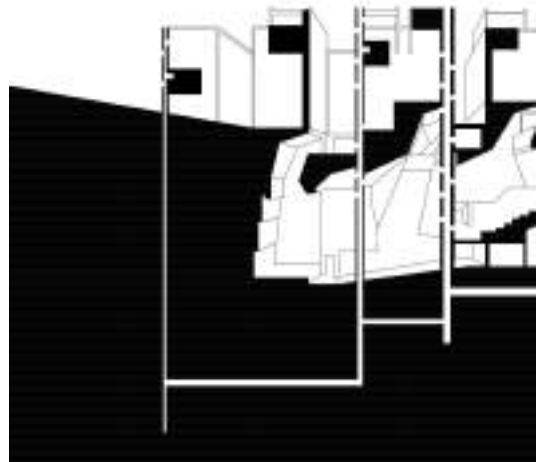
הגדלה של בני האדם במרחבים עירוניים צפויה להחליש את רמת ההיקשרות למקום. מחקרים הצביעו על היקשרות חלשה יותר למקום באזורים עירוניים⁸⁹

- Shamai, S. & Kellerman, A. (1985). Conceptual and Experimental Aspects of Regional Awareness: an Israeli Case Study. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 76, 88-99 8
- Charis, A.E. & Carmen, L. (2014). Home is Where the Heart is: The Effect of Place of Residence on Place. *Journal of Environmental Psychology* 40, 451-461 9

ואיששו את התפיסה ארוכת השנים על פיה החיים בעיר מאופיינים בניכור ובזרות בהשוואה לחיים בכפר.¹⁰

ג'יקובס¹¹ הציגה את העיר כמרחב אנושי של הזדמנויות, בראש ובראשונה הזדמנויות חברתיות- מקום שבו יכול אדם לשלוט ברמת האינטימיות של הקשרים האנושיים שלו. ג'יקובס הציגה חמישה עקרונות יסוד ליצירת סביבה עירונית חיה וחיונית: 1. שכונות המתפתחות באופן הדרגתי לאורך זמן ללא תכנון מרכזי. 2. עירוב שימושים של מסחר, מגורים, שירותים ציבוריים ומבני תעשייה המקובצים במרחק הליכה, 3. מכלולים מבניים קצרים, באופן המאפשר לעובר אורח או תושב מקומי ללכת בדרכים שונות, כדי להגיע ממקום אחד למשנהו. 4. בניינים במגוון גדלים, גילאים ומצב תחזוקתי כך שפונקציות מגוונות וייחודיות יכולות להתמקם במרחב ולהתפתח לאורך זמן.

5. צפיפות אוכלוסייה גבוהה. בשונה מפרברים המתפרסים על פני מרחב גדול, המרחב העירוני צריך להיות צפוף ולאפשר פגישה אקראית עם הזר והשונה. בין ארבעת התנאים אותם היא ניסחה ככאלה המאפשרים את הרב גונית שהיא לדעתה, תמצית העירוניות, קיים המרכיב של 'עירוב שימושים'. מרכיב זה מציג אפשרות הרחבה של

פרקטיקות בסיסיות של היום-יום אל המרחב הציבורי, ומהווה את אחד המסמנים העיקריים של פוטנציאל חדש לשימוש מקיים במרחב הציבורי.¹²

Simmel, G. (1903). The Metropolis and Mental Life	10
Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities . New York: Random House	11
Worpole. K., & Knox, K. (2008). The social value of public spaces. Joseph Rowntree Foundation	12

מרחב ציבורי שהשימוש בו מקיים, הינו מפתח לקידום אורח חיים מקיים בעיר כולה. כזה המהווה חלק משמעותי בבניית היום-יום של המשתמשים ובה בעת משמש כמרחב של הלא-שגרת. אל מול אופני התכנון, של מרחבים ציבוריים קיימים, החשיבה על תהליכי היצירה של המרחב הציבורי המקיים צריכה להתפתח לא רק מתוך תפיסת שימושיות קבועה, אלא ככאלה המכילים מרכיב משמעותי של חוסר-וודאות וזמניות, ומחייבים להתייחס, כבר בראשית התהליך התכנוני, לאפשרויות עכשוויות ועתידיות של התפתחות מרחבים אלו.¹³

מרכיב נוסף שנמצא משמעותי בתכנון המרחב העירוני הינו עידוד ההליכה ברגל, או 'הליכות'. מחקרים מצאו כי למידת הקישוריות של המבנה המרחבי יש השפעה על רמת הניידות באמצעים חלופיים באזור המגורים (הליכה ברגל/רכיבה באופניים וכד'). הרחובות בהם יש תנועת הולכי רגל רבה, הם הרחובות בהם מתרכזים רוב החיים הכלכליים והחברתיים בעיר. הגדלה של מרחבי ההליכה ושיפורם מביאה לעלייה בכמות ההולכים ובכמות האנשים העוסקים בפעילות פנאי, ספורט וחברה במרחב הציבורי, מגדילה את מערכת הקשרים החברתיים, ומחזקת את ביסוס עמוד השדרה העירוני.

קהילה

קהילה היא "דפוס חברתי ובו מגוון התארגנויות, זיקה משותפת לערכים ולמשאבים, יחסים אישיים ומתמשכים בין אנשים וקבוצות, המהווה מוקד להזדהות ומשמעות". קיומן של קהילות עונה על צרכים אנושיים כגון: צורך להשתייך – עליידי יצירת עוגנים של זהות¹⁴; אפשרות לקיים קשרים חברתיים משמעותיים ולבנות הון חברתי עליידי סיפוק כר פורה לפיתוח וחיזוק קשרים אישיים¹⁵;

כשמסתכלים על המקום הייחודי של הקהילה בתוך החברה ניתן לראות שהיא בעצם נדבך הנמצא בין הכלל לבין הפרט. היא 'מרחב אמצע חברתי'. למקום זה,

Haas, T. & Olsson, K. (2013). Transmutation and Reinvention of Public Spaces through ideals of Urban Planning and Design. Space and Culture, 17(1), 59–68.

Gordon, M. (1998). Dictionary of sociology. Oxford: Oxford university press.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson(ed.) , The handbook of theory and research of the sociology of education (p. 241–258). Greenwood press.

בתווך, יש כוח חזק גם כלפי "מעלה" - הממשלה או הממסד, וגם כלפי "מטה" - היחיד שהוא למעשה חלק מהקהילה. מכאן, שחברי הקהילה והארגונים הקהילתיים יכולים לחבר בין חלקיה ולהוות סוכני שינוי ופעולה. עם ההתעוררות בשנים האחרונות בכוח של קבוצות שונות לשינוי המציאות בה אנחנו חיים יחד עם ההרגשה של עליה בחוסר אמון בממסד, מופנה הזרקור לשכבת הביניים כמפתח ליצירת שינויים והשפעה על המרחב הפרטי והציבורי. "שכבת הביניים" - קהילות או קבוצות מובחנות בעלות אופי או אינטרסים משותפים אשר יכולים להיות חלק מהממסד אך גם לייצג את הפרט וצרכיו בצורה הטובה ביותר.

שכבת זו, יכולה להוות את הבסיס ליצירת מערכת אלטרנטיבית חדשה ומותאמת יותר לסביבה בה היא מתקיימת, מערכת ביניים המשלבת בין ה"Bottom up" ל"Top down". השינויים החברתיים, הטכנולוגיים והכלכליים המאפיינים את העשורים האחרונים, מהווים פוטנציאל לצמיחתן מחדש של קהילות עירוניות. המערכת החברתית מתאפיינת בניידות רבה, ובזמינות של תקשורת טכנולוגית חוצת גבולות תרבותיים וגיאוגרפיים, מכילה שונות ופתוחה לשינויים. אחת התופעות החברתיות המשמעותיות הנגזרת ממצב זה היא תחייה מחודשת של המרחב הקהילתי.¹⁶

האסטרטגייה התכנונית המוצעת מתבססת על חזרה ליסוד: תכנון יחידה ציבורית עצמאית המשמשת כבסיס לקיום המערכת העירונית, מזינה אותה ומאפשרת את החיבור ליחידות ציבוריות אחרות במרחב. מערכת הבסיס יוצרת חלוקה והגדרה מחדש של תאי השטח העירוניים לתאי שטח חדשים רב שכבתיים אשר מתקיימים מתחת לאדמה ומעליה. אל מערכת הבסיס מתחברות יחידות חזרתיות המשמשות להקמת מארגי המגורים וליצירת קישוריות בין חלקי המערכת. זאת על ידי הגדרה מחדש של הרחוב העירוני כמערכת א-לינארית, מרובת צמתים המאפשרים סוגים חדשים של חיבורים אנושיים. מערכת זו מהווה מצע ליצירת קהילות סביב עניין מסויים ולמרחבים פיזיים היכולים לתפקד כמערכת קהילתית פעילה והטרוגנית אשר הופכות לעמודי השדרה העירוניים הפעילים בעיר. כל אלו, בהתאמה להרכב ומאפייני הקהילה העתידית, ונתוני הסביבה, המורפולוגיה והקרקע.

תיאור הפרויקט: חריש כמקרה בוחן

חריש – עיר חדשה. התחלה חדשה.¹⁷

חריש הינה עיר חדשה הממוקמת בצפון-מזרח השרון מדרום לנחל עירון ולמחלף עירון סמוך לפרדס חנה- כרכור, כפר קרע והיישובים הכפריים במועצה האזורית מנשה. חריש ממוקמת בלב חורש טבעי ובסמוך לכבישים מרכזיים, ביניהם כביש 6 וכביש 65. בסוף שנת 2020 מנתה העיר כ-20,000 תושבים כשהצפי לעשור הקרוב עומד על הגעה ל-100,000 תושבים. עם פיתוחה המואץ של העיר היא צפויה להיות עיר מרכזית במרחב ולתפקד כמוקד שירותים אזורי למרחב הסובב אותה.

חריש על פניו, בעלת פוטנציאל גדול מאוד. עיר חדשה, בעלת תשתיות ומבנים חדשים המאפשרת המזמנת הזדמנויות לחשיבה חדשה על המרחבים העירוניים ועל האנשים שיאכלסו אותם.

אך כיום, חריש מתמודדת עם אתגרים רבים הקשורים לאופן תכנונה ולהקמתה המהירה. העיר מתמודדת עם חוסר מיתוג, דיסאינפורמציה, גרעון תקציבי גדול הנובע מפער בין היצע הדירות לביקוש (במרחבי העיר עומדות כ-500 דירות ריקות המחכות לאיכלוס, דירות אלה מהוות כ-35 אחוז מסך הדירות הכולל בעיר),¹⁸ בנייה בצפיפות נמוכה, בנייה קבלנית באיכות ירודה, היעדר שטחי תעסוקה וחוסר תשתית מספקת לתחבורה ציבורית. נתונים אלו הופכים את חריש מעיר עם פוטנציאל עצום לעוד "עיר שינה", מרבית התושבים בעיר יוצאים ממנה בבוקר וחוזרים לקראת ערב, כך שהעיר המשמשת ברובה למגורים אך לא מצליחה להחזיק "עמוד שדרה" עירוני פועם האוצר בתוכו מסחר, תרבות, תעשייה או משרדים בהיקף משמעותי. העיר לא עומדת בפני עצמה אלא נצרכת על ערים אחרות.

<https://www.harish.co.il/%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%Ao%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/4663o> 17

<https://www.calcalist.co.il/local/articles/o,734o,L-3756093,oo.html> 18

חריש נמצאת בנקודת זמן שהיא מצד אחד כבר עיר קיימת שנבנתה מעיקרה מלמעלה למטה: נבנתה במהירות, ויועדה מלכתחילה לאוכלוסייה חרדית ; ומצד שני הולכת לגדול באופן משמעותי ולשלש את עצמה בשנים הקרובות. מצב זה מאפשר הזדמנות לעצור ולבחון מחדש את תפקידם ומקומם של האזורים הציבוריים בעיר כבסיס העירוני, זאת, מתוך נקודת מוצא בה יש כבר בסיס קיים ונתון של קהילה ומרחב. בחינה מחדש זו תתמקד בשאלה כיצד יכולה עיר לצמוח ממרחבים ציבוריים אשר הופכים להיות גרעין מרכזי ובסיס שכונתי אשר מזין את המערכת העירונית, ובזאת מהווים הצעה לצמיחה בכיוון של 'מלמטה ומעלה' המאזנת את התכנון הנתון של 'מלמעלה למטה'.

”חריש – בונים עיר יוצרים קהילה”¹⁹

אוכלוסיית חריש מורכבת מאוכלוסייה מגוונת: ערבים ויהודים, דתיים לאומיים, חרדים וחילונים, כשרובם הגדול זוגות צעירים. אל מול האתגרים איתם מתמודדת חריש ניתן לראות את האהדה והאכפתיות הגדולה של תושבי המקום ליישוב: מקבוצות שונות הקוראות לעשייה חברתית בעיר לקהילות שונות הפועלות במקום וקוראות לאקטיביות חברתית ועד לפתיחות מאד גדולה מצד העירייה להקשיב לתושבים ולתת להם להיות חלק בלתי נפרד מהחלטות שונות הקשורות לאופי העיר המתגבש.

כוח זה, המגיע מלמטה, מהתושבים עצמם, הוא כוח מהותי ומשמעותי ליצירת האלטרנטיבה לשטחים הציבוריים בחריש והגדרתם מחדש. שטחי הציבור בחריש, כמו במודל הערים ושכונות הפרברים החדשות, מבוסס על מודל ריכוזי שמתבסס על הקצאות שימושים לצורכי הציבור. מודל זה, מחלק את השטחים הציבוריים בחריש לפונקציות ציבוריות מוגדרות מאד (פארק, מרכז קהילתי, מרכז תרבות, בית ספר וכו'...). כל פונקציה עומדת רק בפני עצמה, חסרה קישוריות לפונקציות הציבוריות האחרות וחסרה רבדים אשר יכולים לתרום ליצירת מרחב עירוני יצרני, קהילתי, משתף ומשותף בעיר. מצב זה יוצר "איים" ציבוריים שהופכים לאבן שואבת לפעילות ציבורית בעוד אזורים ציבוריים נרחבים אחרים אשר נמצאים בתווך הופכים למקומות בלתי מנוצלים ומוזנחים במידת מה.

<https://www.harish.co.il/%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/46630> 19

המהלך התכנוני

הצעת התכנון מתמקדת בשכונת "בצותא", שכונה הנמצאת בדרום-מזרח העיר חריש הממותגת כ"שכונה שיתופית" אך בפועל מתוכננת כאותה צורת תכנון ובה חזרתיות שלא מאפשרת למגוון להתקיים. במרחב התכנוני המוצע בפרויקט קיימים כיום 6 מגרשים חומים לצורכי הציבור המאגדים בתוכם שירותי בריאות, דת, חינוך, ספורט, קהילה ורווחה. בתהליך התכנון המוצע ישנה פעולה של "מחיקה" ותכנון מחודש של המרחב התכנוני, בדגש על המרחבים הציבוריים, על ידי עקרונות תכנון חדשים:

יחידת בסיס עירונית

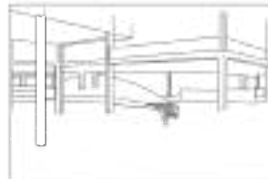
כאשר באים לבנות עיר חדשה, בצורת ההסתכלות החדשה, והדגשים החדשים שצורת תכנון זו מציעה, תיבחן הייחודיות הגאוגרפית, האקלימית, הצומח והחי הקיימים בשטח, ולאחר מכן ימוקמו שטחי הציבור כגרעין הצמיחה שממנו וסביבו יצמחו יחידות הבסיס העירוניות.

אותם מרחבי בסיס מאפשרים שימור תנאי הקרקע והסביבה טרם בניית העיר. צורת הבנייה והקישוריות בתוך אותם מרחבים מעודדת תנועה ללא רכבים ואינטרקציה חברתית-קהילתית על בסיס המרחבים הציבוריים שמנקזים את צירי התנועה ומזמנים מפגשים חברתיים יחד עם שירותי בריאות, חינוך, קהילה, פנאי ומסחר המאפשרים את קיום האשכולות העירוניים ומזינים אותם.

חגורים

שטחי קהילה

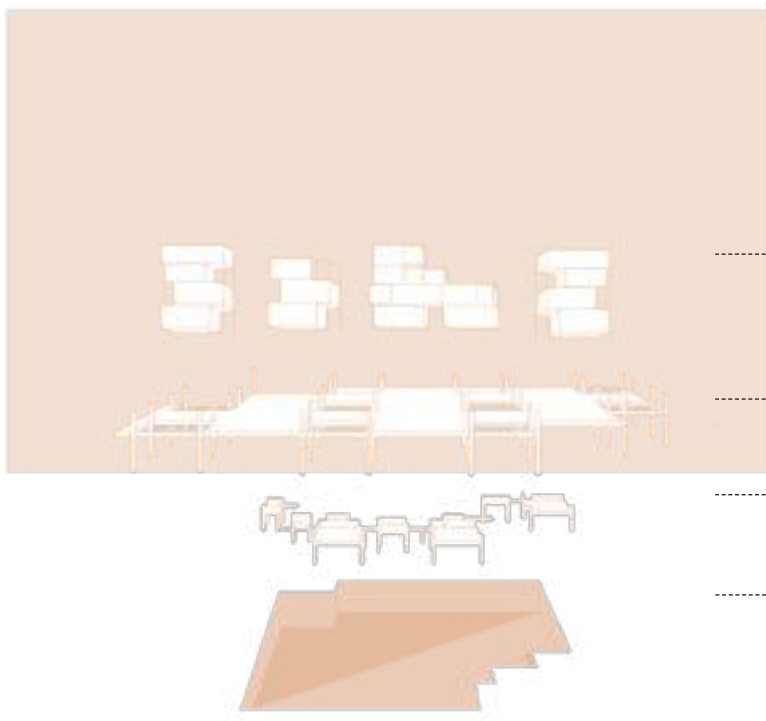
שטח ציבורי

חבני ציבור

סכמת המערכת

יחידת הבסיס מורכבת מיחידת שטח תלת מימדית המאגדת בתוכה את שכבת הציבור, שכבת הרחוב ושכבת המגורים. כל יחידה עירונית היא יחידה עצמאית המסוגלת להזין את המערכת העירונית לכ-500 משפחות ויכולה לגדול ולהתפתח ולהתחבר ליחידות בסיס אחרות ובכך להכיל כמויות גדולות יותר של אנשים בהתאם להתפתחות העירונית. יחידת הבסיס מאפשרת מעבר מריכוזיות פרוגרמטית לתא שטח היכול להכיל מורכבויות וקשרים עירוניים רבים יותר, מגוון קהילתי רחב יותר, וחיבור לרחוב בצורה בלתי אמצעית. מערכת הקשרים הנוצרת בטיפולוגיה זו מאפשרת יצירת מערכת לינארית דרך מרכזי המערכת אשר מקשרת בין מרכיבי היחידה העירונית ומזינה אותה, ומערכת קשרים אופקית המקשרת בין חלקי השכבות ליחידות השכנות, כל שכבה עם מערכת הקשרים האופקית שלה.

שכונת בצורת
מצב קיים

שכונת בצוותא
מצב מוצע

תוכנית התפרסות המכפילה את מספר יחידות הדיור ומגדילה את שטח השטחים
הפתוחים

סכמת התפשטות, מצב קיים מול מצב חדש

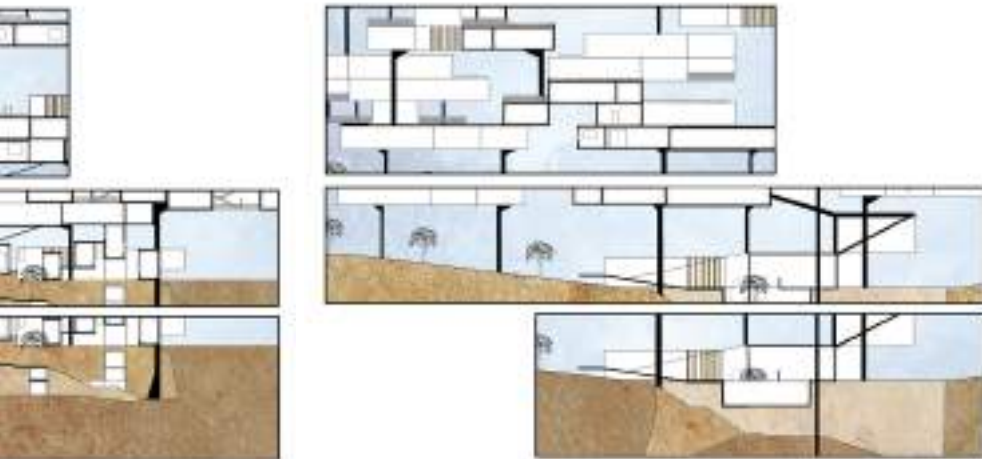
חתך רוחב, העץ כמערכת, אחיזה בקרקע המשתנה לפי תנאי הטופוגרפיה

שורשים- מרחב הציבור

בסיס המערכת מחולק למרחבים הנמצאים בתת הקרקע ומעל הקרקע ומשמש כמרחבים ציבוריים. מרחבים אלו הם השורש שממנו צומחים הדברים, מהווים חזרה לדפוסי החיים ההיסטוריים המאוגדים סביב המרכזים הציבוריים. בסיסים אלו הם היוצרים את ההזנה למערכת כולה, הם הכוח, ה-DNA, "מעין הכפר".

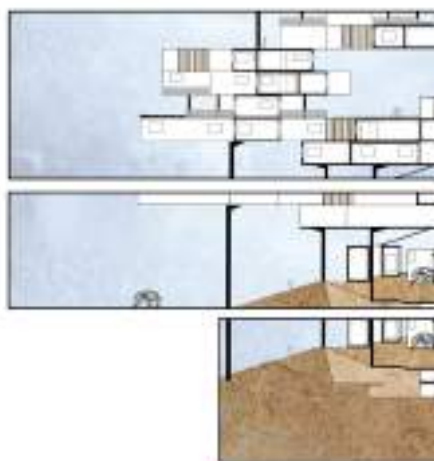
מבנה הציבור מותאם לטופוגרפיה הקיימת, אחיזה בקרקע שבאה לידי ביטוי בכל תצורת שטח בצורה שונה. העגנות בקרקע מזמנת מרחב אפשרויות שונות למעברים המתפרסים מהשטח הציבורי לכל חלקי המערכת. מעברים אלו מאפשרים מעבר של אוויר ואור וזרימה אנושית לחללים הפנימיים והחוצה מהם, המייצרים את הקשרים בין החוץ לפנים – חיבור פיזי לקרקע והחוצה לרחוב, לשמש, לצמחייה. כל אלה מאפשרים למרחבים אלו להוות מקומות למקום מפגש וביטוי של הקהילה תוך יצירת הקשר בין האדם למקום בצורה בלתי אמצעית. פרוגרמת המרחב הציבורי משתנה בהתאם לכמות האנשים המשתמשים בו ומחולקת לפרוגרמה

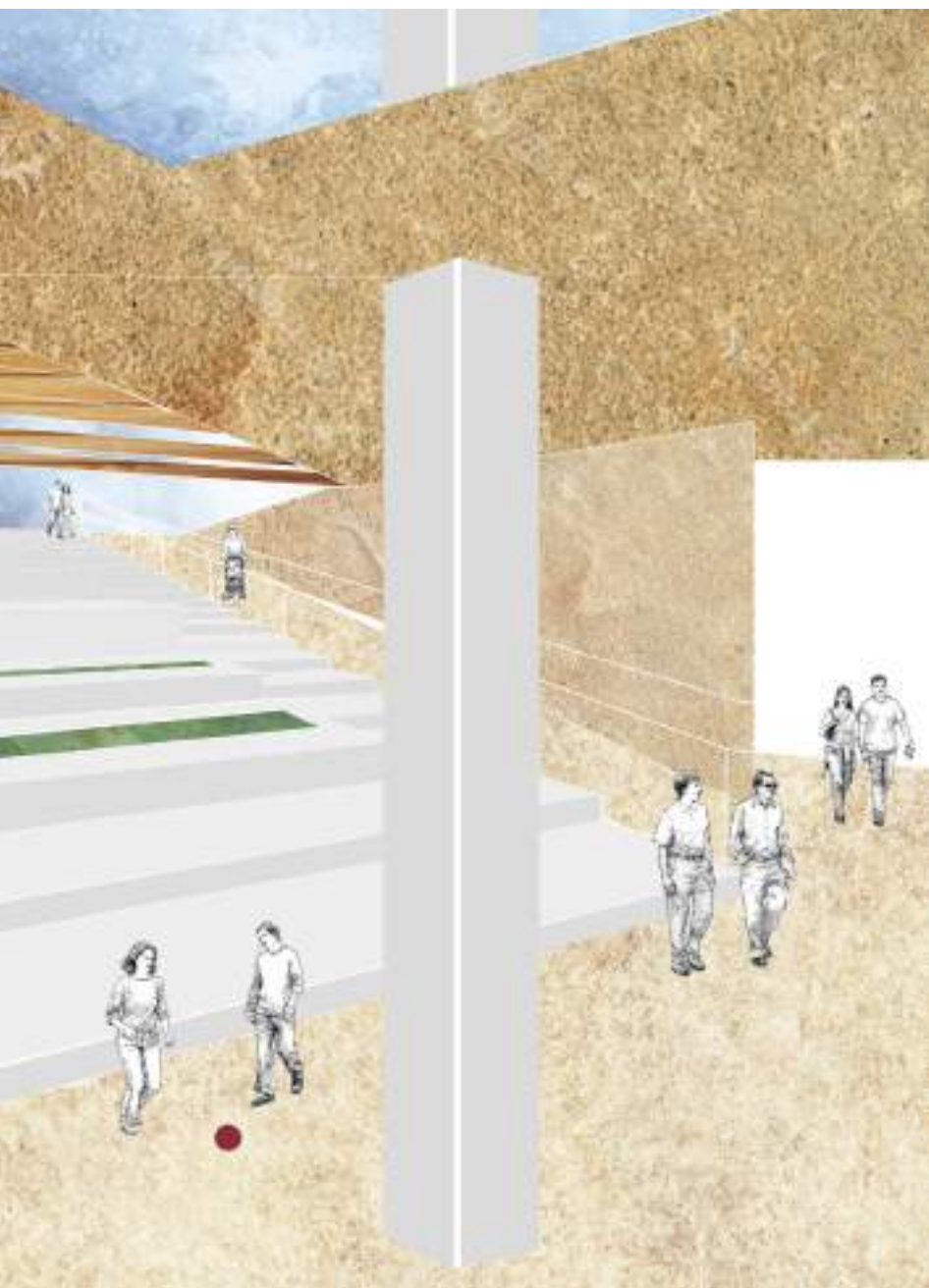
מקבץ 1

מקבץ 2

"קבועה" האוצרת בתוכה את השימושים הבסיסיים לקיום עירוני כגון גן ילדים, מסחר מקומי, מרחבי ספורט, שירותי דת, שירותי בריאות... ופרוגרמה "חופשית" היכולה להשתנות בהתאם לצורכי ואופי הדיירים ומאפשרת את קיום הפונקציות הקהילתיות הלא פורמליות.

מקבץ 3

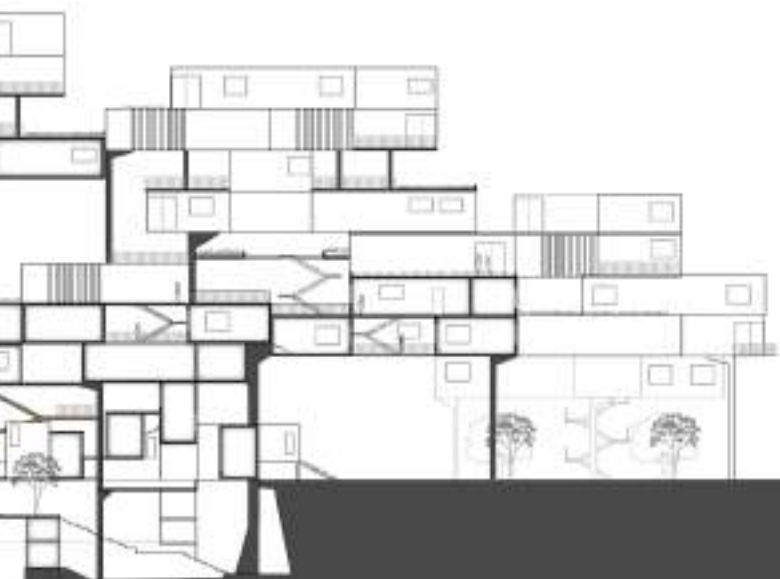

מבט ממרחב הציבור למעלה לכיוון הרחוב

גזע- רחוב -

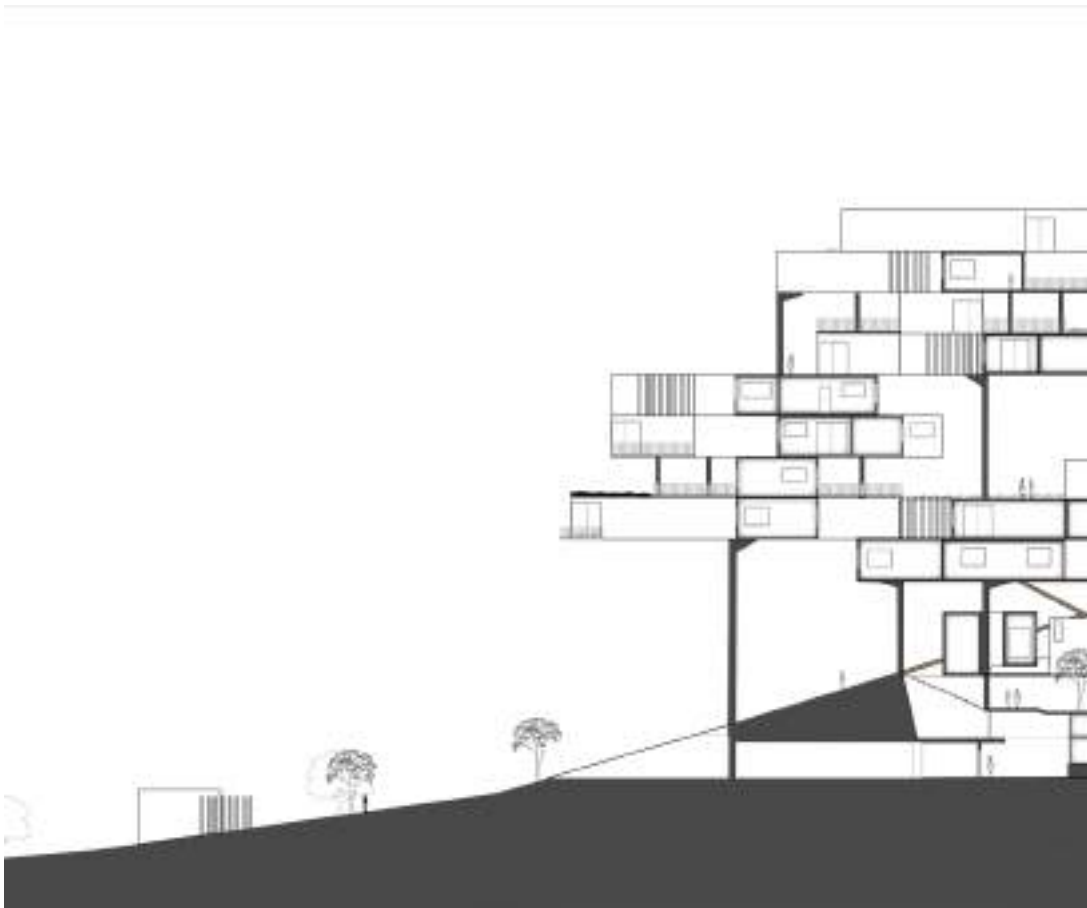
שכבת הרחוב מורכבת מסוגים שונים של מעברים, המאפשרים את התנועה והזרימה. שכבה זו, תופרת את האיזורים הציבוריים הפתוחים והסגורים ומתחברת בשבילים ליחידות בסיס אחרות. שכבת הרחוב היא המחברת את ציר התנועה האופקי המחבר את יחידות הבסיס השונות עם ציר התנועה הורטיקלי המחבר בין חלקיה השונים של יחידת המערכת.

חתך מקבץ 1

צמרת- מגורים

מארג המגורים מורכב מיחידות בסיס בגודל משתנה אשר מרוכזות סביב מרכז אחד המתפקד כציר התנועה לקומות העליונות ולשכבת הרחוב שמתחת. המרכז משמש הן כציר תנועה והן כבסיס מפגש לקבוצת יחידות הדיור ומאפשר בסיס לקיום שטחים ירוקים ושטחים קהילתיים סמי ציבוריים המשרתים את האנשים החיים סביבו. יחידות המגורים מתוכננות כך שבכל קומה יש מגוון דירות משתנה המאפשר

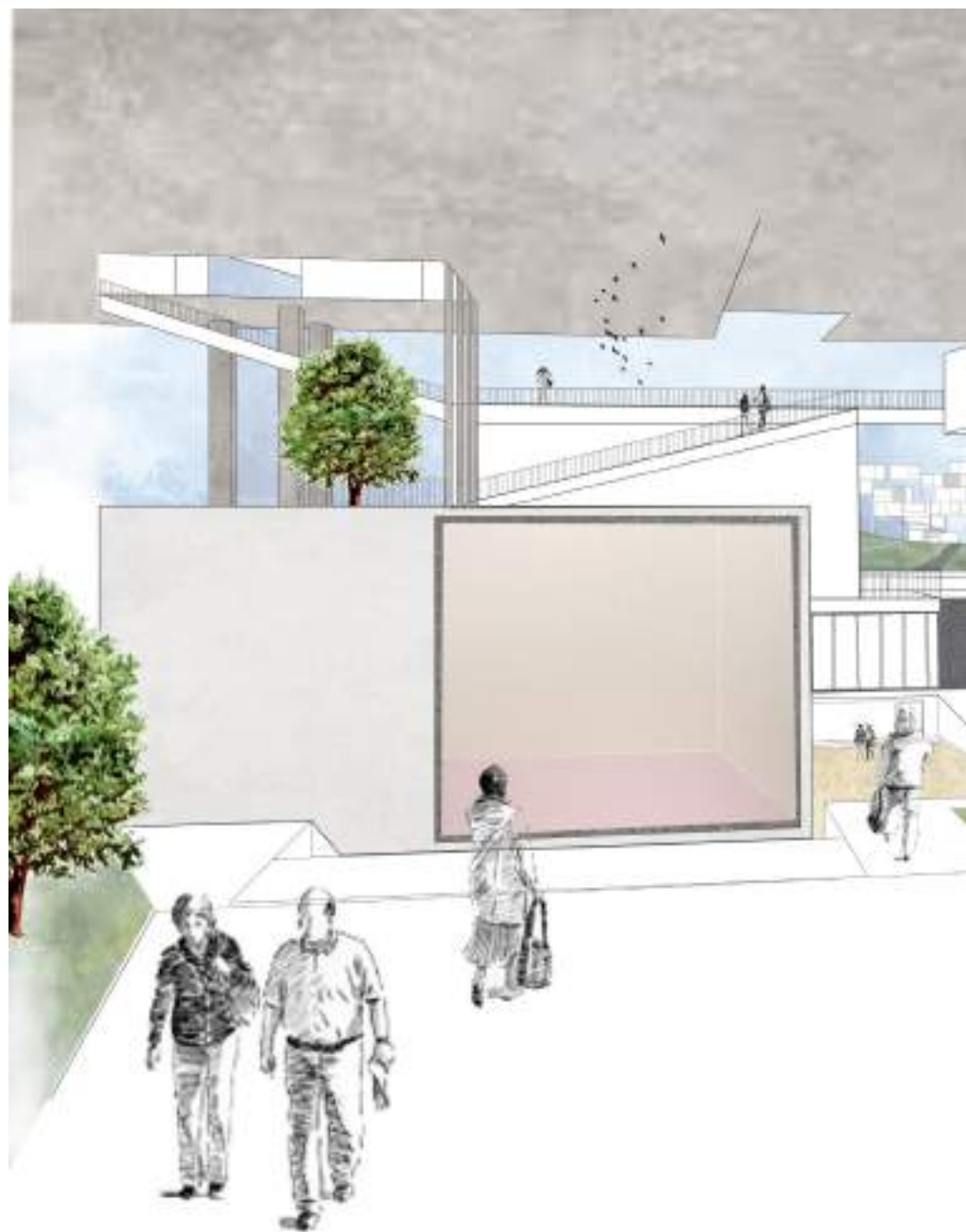

תוכנית שכבת הרחוב

מבט על שכבת הרחוב

תוכנית גגות, שכבת המגורים

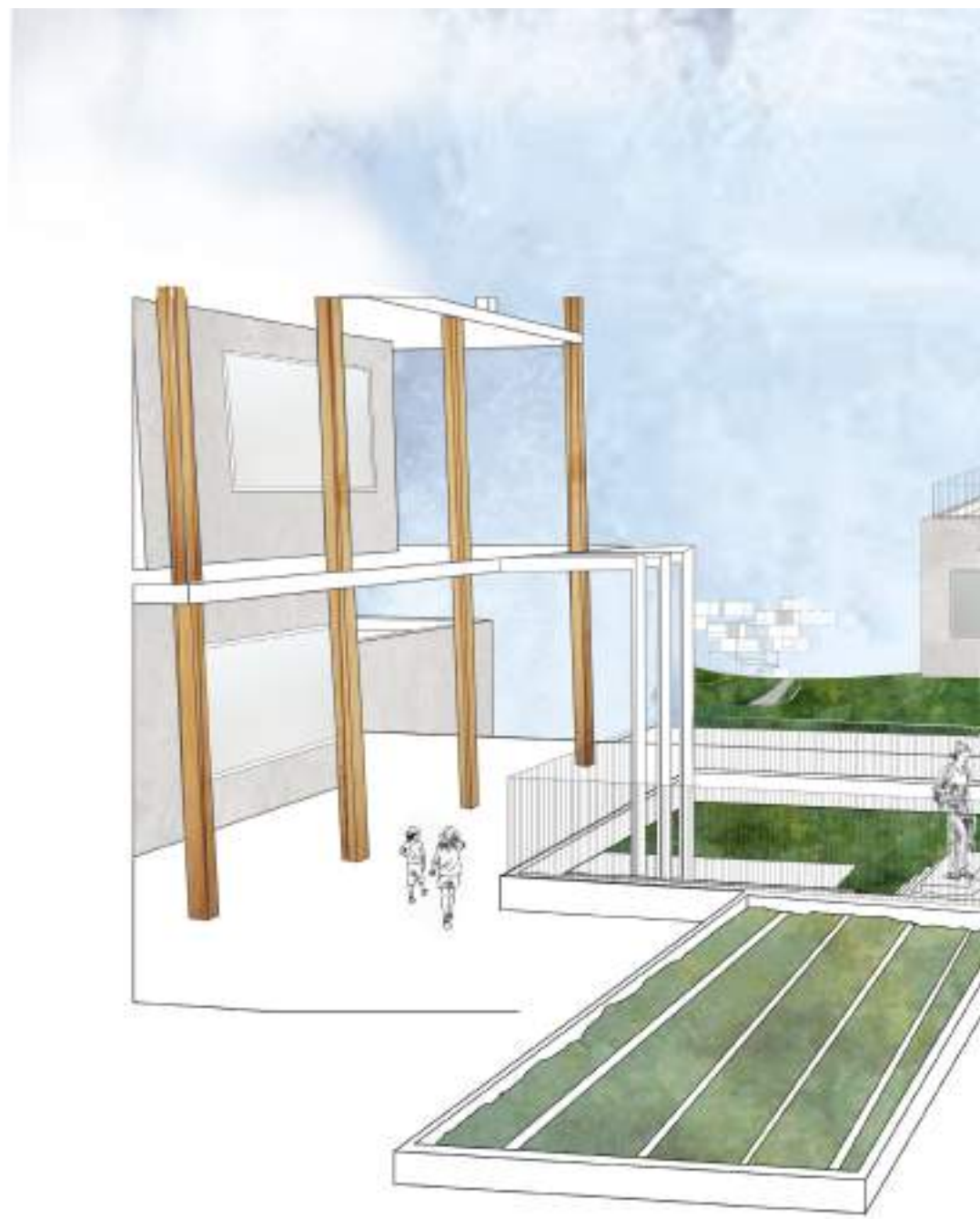

תוכנית התפרשות

מבט על שכבת המגורים, מרכז אשכול יחידות הדיור

סיכום

הרעיון של חזרה ליחידות בסיס עירוניות אשר יכולות להתפתח ולייצר יחסי גומלין בינן לבין עצמן ובינן לבין יחידות בסיס אחרות נובע מהרצון ליצירת תמונת מראה לנטייה של ההתפתחות האנושית בעשרות השנים האחרונות להתרחק מהמקורות שמזינים אותה ומהאופן בו השטחים הציבוריים איבדו מהתפקיד שלהם כבסיס ליצירת מרכז עירוני חברתי כלכלי.

הפרויקט בוחן מחדש את מושג ה"bottom up" בסביבת התכנון המודרנית העכוושת של הערים החדשות בישראל, לא על ידי "אדריכלות ללא אדריכלים" אלא על ידי חזרה לתכנון יחידות בסיס, אשר דרכן ניתן לייצר ולאפיין את ה-DNA העירוני החדש דרך שני מרכיבי בסיס: קרקע וקהילה ולראות איך דרכם אפשר לפתח עיר.

הפרויקט מנסה להביא זווית ראייה חדשה על תכנון הערים החדשות דרך ראי השטחים הציבוריים. המהלך התכנוני מציע מעבר מתכנון ערים מוצנחות לערים צומחות. זאת על פי העיקרון בטבע שבו ככל שמארג יחסי הגומלין עשיר יותר, כן המערכת יציבה יותר ומסוגלת להתקיים לאורך זמן מתוך עצמה ולייצר מרחבים עירוניים עשירים, מקיימים ומגוונים יותר. תכנון עירוני צומח, לעומת תכנון עירוני המגיע מלמעלה, הוא תכנון המותאם לתנאי השטח הטבעיים והמקומיים, שטח המאפשר התפתחות הדרגתית אשר מאפשרת קיום לפי צורכי המקום והמשתמשים בו, מאפשר קישוריות בין חלקי המערכת ויכול להכיל מורכביות ומגוון יחד עם ניצול אופטימלי של תאי השטח. בצורה זו, ניתן לייצר אלטרנטיבה המאפשרת יצירת ערים מקיימות יותר, הליכתיות יותר ומתפקדיות יותר.

בבליוגרפיה:

בודריאר, ז'. (2007). סעמולקרות וסימולציה, עמ' 8, תרגם: אריאלה אזולאי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בנימין, ו. (1983). יצירת האמנות בעידן השיעתוק הטכני, עמ' 20, תרגם: שמעון ברמן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

וסל, עמיאל ובהן-ליס, א. (2018). החייאת המרחב הציבורי, השקעה קטנה השפעה גדולה. משרד הבינוי והשיכון, לשכת הפרסום הממשלתית.

פנסטר, ט. ויעקובי, ח. (2011). זיכרון, השכחה ו(ה)בניית המרחב. מכון ון ליר: ירושלים.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson(ed.) , The handbook of theory and research of the sociology of education (p. 241-258). Greenwood press.

Charis, A.E. & Carmen, L. (2014). Home is Where the Heart is: The Effect of Place of Residence on Place. Journal of Environmental Psychology 40, 451-461.

Clapham, D. (2010). Happiness, Well-Being and Housing Policy", Policy & Politics" 38 (2): 253-267.

Gordon, M. (1998). Dictionary of sociology. Oxford: Oxford university press.

Haas, T. & Olsson, K. (2013). Transmutation and Reinvention of Public Spaces through ideals of Urban Planning and Design. Space and Culture, 17(1), 59-68.

Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities . New York: Random House.

Rute Sousa M. Desidério Sales B. (2013), "Urban Agriculture: The Allotment Gardens as Structures of Urban Sustainability", Advances in Landscape Architecture, Murat Özyavuz, IntechOpen, DOI: 10.5772/55892.

Rudofsky, B. (1987). *architecture without architects, A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*, p.54, Published by University of New Mexico Press.

Shamai, S. & Kellerman, A. (1985). Conceptual and Experimental Aspects of Regional Awareness: an Israeli Case Study. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 76, 88–99.

Simmel, G. (1903). *The Metropolis and Mental Life*.

Worpole, K., & Knox, K. (2008). *The social value of public spaces*. Joseph Rowntree Foundation.

Yingling, F., Khattak, A., & Rodriguez, D. (2011). Household Excess Travel and Neighbourhood Characteristics. *Urban Studies*, 34(5), 548–559.

<https://www.calcalist.co.il/local/articles/o,7340,L-3756093,oo.html>.

<https://www.harish.co.il/tag/%D7%A7%D7%94%D7%99%D7%9C%D7%94-%D7%91%D7%97%D7%A8%D7%99%D7%A9>.

<https://harish24.co.il/>

<https://www.harish.co.il/%D7%A2%D7%93%D7%9B%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/46630>.

https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/guide_allocation_land_public_needs/he/Guide_allocation_land_public_purposes

לאורך ההיסטוריה, סידור השטחים הציבוריים בעיר דרך הגדרתם במרחב, מאפשר זרימה של חומר, אוויר ואנשים, יוצר מקום מפגש וביטוי של הקהילה ומאפשר את התפתחותה. לשטחים אלו חשיבות גדולה לקביעת אופי העיר ועיצובה, במיוחד בבניית ערים חדשות. בשיטת התכנון הנוכחית, - שטחי הציבור אינם מתפקדים כלב התכנון אלא הופכים למרחבי שארית אשר מכתיבים את דרך החיים בעיר בצורה המספקת את המינימום הדרוש לאדם הממוצע. התפרסות מבני הציבור והמגורים במרחב יוצרת מבנים המנותקים זה מזה ומביאה לחוסר קישוריות בין המרחבים השונים ולניתוק חברתי. ה"גידול" האחיד של מרחבי התכנון החדשים, בדומה לגידולי המונוקולטורה, יוצר מרחבים אחידים שלא מזינים את מערכות החיים הנבנות סביבם. הפיתרון לבעיה זו כרוך בבחינה מחודשת של שני מושגים: קרקע וקהילה, וביסוסם כגרעין ההתפתחות העירוני החדש הנותן תמונת מראה למצב התכנוני הקיים.

האסטרטגייה התכנונית מתבססת על חזרה ליסוד: תכנון יחידה ציבורית עצמאית המשמשת כבסיס לקיום המערכת העירונית, מזינה אותה ומאפשרת את החיבור ליחידות ציבוריות אחרות במרחב. מערכת הבסיס יוצרת חלוקה והגדרה מחדש של תאי השטח העירוניים לתאי שטח חדשים רב שכבתיים אשר מתקיימים מתחת לאדמה ומעליה. אל מערכת הבסיס מתחברות יחידות חזרתיות המשמשות להקמת מארגי המגורים וליצירת קישוריות בין חלקי המערכת. זאת על ידי הגדרה מחדש של הרחוב העירוני כמערכת א-לינארית, מרובת צמתים המאפשרים סוגים חדשים של חיבורים אנושיים. מערכת זו מהווה מצע ליצירת קהילות סביב עניין מסויים ולמרחבים פיזיים היכולים לתפקד כמערכת קהילתית פעילה והטרונגית אשר הופכת לעמוד השדרה העירוני הפעיל בעיר.

הפרויקט מתמקם בעיר חריש כמקרה בוחן. חריש הינה עיר חדשה המתפתחת במהירות. כיום, העיר מתמודדת עם אתגרים רבים הנובעים משיטת התכנון. נתונים אלו הופכים את חריש לעוד "עיר שינה", אשר אינה מצליחה להחזיק "עמוד שדרה" עירוני מתפקד. הצעת התכנון מתמקדת בשכונת "בצוותא", הממוקמת כ"שכונה שיתופית" אך בפועל מתוכננת באותה צורת תכנון ובה חזרתיות שלא מאפשרת למגוון להתקיים.

מהלך זה מציע מעבר מתכנון ערים מוצנחות לערים צומחות ומאפשר התפתחות עירונית הדרגתית, בעלת מרכז ושוליים תוך שימוש בתבניות חוזרות עם רבגוניות גבוהה. זאת על פי העיקרון בטבע שבו ככל שמארג יחסי הגומלין עשיר יותר, כן המערכת יציבה יותר ומסוגלת להתקיים לאורך זמן מתוך עצמה ולייצר מרחבים עירוניים עשירים, מקיימים ומגוונים יותר.